

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՆՎԻՐԱՏՎԱԿԱՆ
ԱՐՉԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՊԱՏՄԱԳԻՏԱԿԱՆ
ԱՐԺԵՔ

Դեռևս նախաքրիստոնեական շրջանում հեթանոս արքաները մեհյաններին ու բազիլներին շնորհում էին բազմաթիվ անշարժ և շարժական գույք՝ գյուղեր, ագարակներ, անտառներ, արոտատեղիներ, խոշոր և մանր եղջերավոր անասուններ, ստրուկներ, թանկարժեք սպասք և այլն [16, էջ 117, 199, 124]: Հնագույն նվիրատվական արձանագրություններից մեկում կարդում ենք.

«Հավասար չափով և այն գյուղերը, որոնք ես այս ոգիներին իմա՝ հեթանոսական աստվածներին/ եմ նվիրել, ոչ մեկին չի թույլատրվում յուրացնել, օտարել, փոխել կարգը կամ որևէ կերպ վնաս հասցնել այդ գյուղերին կամ [նրանց] եկամուտին [23, էջ 117]: Ա.Փերիխանյանը նշում է, որ հեթանոսական շրջանում դեպքեր են եղել, երբ տաճարին նվիրաբերվել է տվյալ գյուղի միայն մեկ տարվա բերքը [24, էջ 166-174]:

Նույն երևույթը նկատելի է միջնադարյան Հայաստանի վիճազերում, փոքրինչ այլ տարբերակմամբ: Աճիի արձանագրություններից մեկում ասվում է, որ նվիրաբերված կալվածը իողակտորը տրվում է եկեղեցուն «ի սկզբանե տարւոյն մինչև ցկատարումն տարւոյն»[20, էջ 117]:

Քրիստոնեական եկեղեցիներն որդեգրեցին հեթանոսական մեհյանների և տաճարային միությունների պատրաստի փորձն ու եղանակները [2, էջ 71]: Նրանք իրենց բաժինները ստացան «խլված հեթանոս տաճարներից ու քուրմներից»[7, էջ 276]:

Հերակէ կայսրը եզր կաթողիկոսին նվիրել է Կողբ գյուղաքաղաքի երրորդ մասն աղահանքերով հանդերձ [22, էջ 80]:

Կիրակոս Գանձակեցու վկայությամբ՝ Աշոտ Բագրատունին էր «այդ երկիւղած աստուծոյ և բարեպաշտոն և զարդարիչ եկեղեցւոյ...որ զարդարեաց զեկեղեցիս մեծաւ զարդուք և պայծառութեամբ»[17, էջ 95]:

Վրաց Պավիթ Հիմարար թագավորն անտարբեր էր հայոց և վրաց եկեղեցիների դավանաբանական վեճերի նկատմամբ: Նա «...աջակցում էր ավերված հայ եկեղեցիների ու վանքերի վերաշինության և նվիրաբերություններ էր անում ի նպաստ այդ հիմնարկությունների [8, էջ 278]:

Սկստի ունենալով Նեոի մոտալուտ գալուստը, նվիրատուներն ապավինում էին աստուծո ռոբոմությանը, որը, Աշ.Յովհաննիսյանի խոսքերով ասած՝ նրանց համար հանդիսանում էր իբրև «հուսակայան»[8, էջ 278]:

«Հայաստանի նվիրատվական արձանագրությունները 9-14-րդ դարերում» խորագիրը կրող աշխատությունը, իբրև առանձին թեմա, շարադրվում է առաջին անգամ: Ըստ հարկի և անհրաժեշտության հանգամանորեն ուսումնասիրվել են մատենագրական սկզբնաղբյուրները, մեզ հայտնի բոլոր վիճական արձանագրությունները, որոնք մեր ուսումնասիրության հիմնական փաստագրային ատաղձն են կազմում: Այսպես՝ «Դիվան հայ վիճագրության» մատենաշարի հրատարակված ութ պրակներից ընտրվել են նվիրատվական բովանդակություն ունեցող բոլոր բնագրերը:

Որոշվել է անթվակիր արձանագրությունների փորագրության մոտավոր ժամանակը՝ հիմք ունենալով հայոց այբուբենի առանձին տառերի կրած հնագրական-պալեոգրաֆիկ առանձնահատկությունները և նրանցում հիշատակված պատմական դեմքերի ու իրադարձությունների մասին վկայությունները: Նման դեպքերում մեզ նեցուկ են եղել մատենագրական սկզբնաղբյուրները:

Հայերեն վիճական արձանագրությունները հարուստ նյութեր են պարունակում միջնադարյան Հայաստանի և հարևան երկրների հասարակական-քաղաքական, տնտեսական կյանքի լուսաբանման համար: Նրանցում հիշատակված պատմական դեպքերի ու դեմքերի, իրավական և առևտրական գործարքների միջոցով կարելի է որոշակի պատկերացում կազմել այս կամ այն ժամանակաշրջանին բնորոշ իրողությունների մասին:

Հայտնի է, որ արձանագրություններն իրենց բնույթով լինում են հիշատակագրային, շինարարական, նվիրատվական, իրավա-կանոնական, կրոնա-բարոյախոսական և խառն: Հիշատակագրային արձանագրությունները հավաստի տեղեկություններ են հաղորդում հանգուցյալի, նրա հարազատների, հաճախ նաև տապանաքարը կամ խաչքարը կերտող վարպետի մասին: Կանոնական արձանագրությունները ստույգ արտացոլում են աստվածաշնչային դրույթները կամ վանքին, եկեղեցիներին վիճակներ հատկացնելու մասին տեղեկությունները, որոնք հաճախ ուղեկցվում են կրոնաբարոյական բանաձևերով և սրբերի, մարգարեների ու առաքյալների հիշատակությամբ:

Պատմագիտական առումով առավել մեծ արժեք են ներկայացնում շինարարական, նվիրատվական արձանագրությունները: Սակայն շինարարական ծավալուն վկայագրերից շատերը չեն պահպանվել: Իբրև կանոն՝ այդ բնույթի արձանագրությունները հանդես են գալիս հիշատակագրային և նվիրատվական բնագրերի հետ համատեղ, որտեղ հիշատակվում է կառույցի առարկան լվանք.

եկեղեցի, մատուռ և այլն), պատվիրատուն, նրա հարազատները, շնորհված տիրույթները, սակավ դեպքերում՝ կառուցող վարպետը [վարդպետը], ապա թվարկվում են նվիրատվությունները և դրանց դիմաց ստացված պատարագները՝ կախված, թերևս, նվիրատվության չափից: Որպես կանոն, վերջում հետևում է անծծքի բանաձևը, թեև որոշ դեպքերում այն բացակայում է:

Ծավալուն, այսպես կոչված՝ խառն վիճազերն ունեն և նվիրատվական, և շինարարական, և հիշատակագրային կամ այլ բովանդակություն, այսինքն՝ մինևույն բնագրում այս բոլորը նախորդում կամ հաջորդում են իրար, հանդես գալով միասնաբար, ուստի անհրաժեշտություն է զգացվել տարաբնույթ վիճազերը զատել, առանձնացնել ըստ թեմատիկ յուրահատկությունների: Հատկապես դժվարըմբռնելի կամ խառը բովանդակություն ունեցող վիճազերում առկա են և շինարարական, և նվիրատվական, և իրավա-կանոնական կամ այլ բնույթ ունեցող հատվածներ[1, էջ 67-78]:

Առանձին արժեք են ներկայացնում վանքերի զգրոցներում պահպանված, այսպես կոչված՝ «Քոթուկները», որոնք հավաստի տեղեկություններ են տալիս տվյալ վանական միաբանության անդամների առտնին գործունեության, վանահայրերի, ինչպես նաև տնտեսակալվածային ոլորտների մասին:

Իրողություն է, որ դարերի ընթացքում բազմաթիվ վիճազեր եղծվել են, քայքայվել և խսպառ ոչնչացել են կամ ոչնչացվել են չարամիտ մարդկանց ձեռքով: Նման դեպքերում պահպանված տառերի հետքերի հիման վրա, անշուշտ, մեծ ջանքերի գործադրումով, հնարավոր է վերականգնել բնագիրը կամ առանձին բառ-եզրույթներ: Այս առումով՝ ուշագրավ վկայություն ունի 13-րդ դարի խոշոր պատմիչ-վիճագրագետ Ստեփանոս Օրբելյանը: Խոսելով հանրահայտ Մաքենոցաց վանքի կալվածային բովանդակության ծավալուն վիճազերից մեկի մասին, նա խոստովանում է. «...Վասն հնութեանն եւ խախտելոյ քարանցն ոչ կարացաք զբովանդակն իմանալ, այլ բազում բանք եւ տուրք իշխանացն պակասին, զայս փոքր ի շատ եղաք, զի մի բնաւին ջնջեալ կորիցտ յիշատակ նոցա»[21, էջ 132]:

Կարծիք կա, ըստ որի՝ նաև օտար տիրապետության շրջանում հայ եկեղեցին օգտվել է իրեն հատկացված իմունիտետից[10, էջ 306]: Միջնադարագետներից ոմանք գտնում են, որ քննարկվող ժամանակահատվածում «եկեղեցականների համար նպաստավոր քաղաքականություն տարան Ելտկուզ աթաբեկն ու Շահի Արմենները» [10, էջ 306]: Այս դրույթը կարելի է ընդունել խիստ վերապահությամբ, քանզի հայ եկեղեցու մեծ հովանավոր Սենեքերիմ Սյունյաց Հայկազն թագավորին նենգորեն սպանեց հենց նույն Ելտկուզ աթաբեկը, խաղաղ բանակցությունների ժամանակ՝ Գրիգոր Ապիրատյան

իշխանի ներկայությամբ: Փաստերը պետք է քննել պատմական կտրվածքի մեջ: Օտար իշխանավորները քաջ գիտակցում էին, որ ամրացնելով եկեղեցու դիրքն ու հեղինակությունը, դրանով իսկ թուլացնում էին Հայաստանի պահապան և հույս աշխարհիկ ավատների զորական ուժն ու հեղինակությունը: Մենք ունենք բազմաթիվ վկայություններ այն մասին, որ անծեռնմխելիության կարգավիճակ ունեցող հիերոկրատիան ավելի հաճախ է ենթարկվել հալածանքների ու կողոպուտի, քան երկրի աշխարհիկ տերերը: Այդ ամենը կարելի է բացատրել Միջնադարյան Հայաստանի բարձրագույն իշխանությունների անհեռատես դիվանագիտությամբ, քաղաքական կուրությամբ և ներավատական զգվտոց-ներով, որոնք ի վերջո պատճառ դարձան երբեմնի ծաղկող հզոր Հայաստան երկրի կործանման: Այս մասին դիպուկ է արտահայտվել իր «Քարոզգրքում» Տաթևի համալսարանի մեծանուն ուսուցչապետ Գրիգոր Տաթևացին.

«Եւ մերս առաջնորդք և իշխանք հոգևոր կամ մարմնաւոր, որք ինքնիշխանութեամբ կատարեն զգործն առանց խորհրդակցի, վասն որոյ բարձեալ է իշխանութիւն, և աւերեալ երկիրն, և տարագրեալ են ժողովուրդք մեր ի վլելիոյլ երկրի և ցրուեալ յամլենայնլ ազգս»[19, էջ 424]: Սիւս սա է Հայաստանի կործանման պատճառներից ամենահիմնականը: Հանճարեղ ուսուցչապետի զգաստացնող այս դասական դրույթը արդիական հնչեղություն ունի նաև այսօր:

Նվիրատվական արձանագրությունները ցույց են տալիս, որ այս անցողիկ աշխարհում մարդիկ ձգտում են լուրջ մտածել իրենց և մերձավորների հոգու փրկության մասին, մանավանդ որ մշտապես սարսափած են եղել Նեռի ուրվականով և Քրիստոսի երկրորդ գալստյան ժամանակ տեղի ունենալիք ահեղ դատաստանով: Եկեղեցու հայրերը հմտորեն օգտագործելով մարդու զգայական աշխարհը, ապագայի նկատմամբ նրա ունեցած սարսափը, ներագրում էին հավատացյալի բարոյահոգեբանական պահվածքի վրա՝ առաջ քաշելով հոգու փրկության գաղափարը՝ նրանից ակնկալելով նյութական որոշակի փոխհատուցում:

Ըստ մի հին վավերագրի, որ իր աշխատության մեջ օգտագործել է Չաքարիա Սարկավագը, նշված է.

«Ամենայն ոք ցանկայր տալ զինչս և ստացուածս և արարքս, ոմանք այգի, ոմանք արարք, և ոմանք գիւղ, ոմանք անասուն, և ոմանք դրամս, ոմանք զինքեանս, և այլք զորդիս, ոմանք անօթս եկեղեցւոյ և այլք զինչս մարմնաւորս»[4, էջ 15]: Նույն նվիրատվությունների շարանը տեսնում ենք մուսուլմանական երկրների հոգևոր օջախներում [13, էջ 322]:

Այս կապակցությամբ հետաքրքիր դիտողություն ունի ակադ. Ա. Գ. Յովհաննիսյանը. «...ջերմեռանդ նվիրատվությունները- գրում է նա,- միջոց էին տալիս նվիրատուներին տուրքերից ազատ վանքերի ու եկեղեցիների հովանու տակ ապահովել իրենց անձի ու գույքի անձեռնմխելիությունը, ինչպես ֆեոդալների կամայականություններից, նույնպես նաև պետական տուրքերից»[12, էջ 309]: Բնական է, որ կրոնամշակութային կենտրոններն ու նրանց առաջնորդները պետք է որ հարստանային անհրաժեշտ շարժական և անշարժ գույքով և այլ պարագաներով:

Յովհաննես Ղրասխանակերտցի պատմիչ-կաթողիկոսը վկայում է, որ Աշոտ արքան...մինչև անկողին ընկնելը...շատ ոսկու և արծաթի զանձեր էր բաշխում աղքատներին ու տնանկներին: Նա իր մոտ է հրավիրում Գեորգ Գառնեցի կաթողիկոսին [878-898] և շնորհում է «զերամակս ծիող և զդասակս անդեոց և զհօսս ոչխարաց անենկին բնաւին բաշխել յեկեղեցիս, ուղղափառաց ի նուիրումն պատարագին սրբութեան»[5, էջ 144-145]:

Արդյո՞ք դա ինքնանպատակ էր: Վանականներն ի՞նչ էին անելու այդ կարողությունը, որ երբեմն մեծահարուստ ավատների նախանձն էր շարժում: Մենք երբեմն մոռանում ենք, որ միջնադարի բոլոր բարեգործական հաստատությունների իիվանդանոցներ, գողետներ, ուրկանոցներ, անկեւանոցներ, դպրոցներ և այլն խնամքն ու պահպանությունը վերապահված էր հոգևոր դասին, որին և վստահված էր նաև դատ ու դատաստանի, այսինքն՝ դատավարության ինստիտուտը:

Խոսելով եկեղեցու և վանքերի սպասավորների մասին, Աշ. Յովհաննիսյանը կարծում է, թե նրանք՝ այդ «հոգեորս» վանականները ծառայում էին «ոչ միայն աստծուն, այլև մամոնային», իսկ Ստեփանոս Օրբելյանին նա համարում է «զերընչեղ ֆեոդալ» [5, էջ 144-145]: Չմոռանանք հիշել, որ Ստեփանոս մետրոպոլիտը՝ Սյունյաց թեմի առաջնորդը մեծահարուստ իշխանական ընտանիքի հարագատ զավակն էր և կուսակրոն վանական, որն իր ողջ հարստությունը՝ գյուղերն ու ագարակները, այգիները, տասանորդ հարկից առաջացած եկամուտները տրամադրում էր իր ղեկավարած հոգևոր թեմի վանական շինարարությանը, ուսումնական հաստատություններին, Յայաստանի ավերված նահանգներից ու գավառներից բռնագաղթված մտավոր այրերին, Գլածորի համալսարանի ուսուցչապետներին ու սաներին, որոնցից մեկն էլ ինքն էր հանդիսանում...

Աշ. Յովհաննիսյանի որակումները հիշեցնում են հայր Սիքայել Չամչյանի բնութագրումները: Նա Ստեփանոս Օրբելյանին համարում է «ինքնահաճ», «մեծամիտ», «կոչ է զինքն մետրոպոլիտ պրոտոֆրոնդես», «պղտոր է զնիտս

բազմաց...», «զի ճարպիկ ոմն էր և ճարտար ի խօսս»: Գրիգոր Անավարզեցուն 1302թ. արևելյան եպիսկոպոսների և Ստեփանոս Օրբելյանի հղած մերժողական նամակը Ս.Չամչյանը համարում է «աղճատանք ստայոյ բանից և սնուտի զրոյցք տգիտական ճառից»[3, էջ 166-174]: Չափազանց խիստ է ասված հայրենասեր հոգևորականի հասցեին՝ միայն նրա համար, որ Սյունյաց պատմիչը Արևելյան Հայաստանի հոգևոր և աշխարհիկ իշխանների հետ միասին դեմ է եղել ճանաչելու Հռոմի պապի գերիշխանությունը: Վերադառնալով Աշ. Հովհաննիսյանի դրույթներին: Սենք միանգամայն համաձայն ենք, որ «Հարստացած եկեղեցին ձեռք էր բերում քաղաքական կշիռ», սակայն թեական է այն վարկածը, ըստ որի «10-րդ դարի սկզբներին ոտքի ելած գյուղերի ապստամբների ուրվականները հանգիստ չէին տալիս 13-րդ դարի վերջերին Տաթևի և Նորավանքի կալվածագրերը պարունակող գրողին բազմած մեծառոտհմիկ մետրոպոլիտին...»[13, էջ 322]: Թերի արժեքավորում կա մեծ պատմիչի գրական ժառանգության վերաբերյալ. «Օրբելյանի գրական ժառանգությունը,- գրում է Աշ. Հովհաննիսյանը,- ազդանշում է քաղաքական մտքի այն անկումը, որ ծայր էր առնում Ֆեոդալական Հայաստանում և Անդրկովկասում մոնղոլական կրունկի տակ» և կամ՝ «Տաթևի ու Նորավանքի կալվածագրերի համար նա լիմա՝ Ստեփանոս Օրբելյանը պատրաստ էր չոքել «սկյութական չորքոտանու» առաջ»[13, էջ 322]: Իսկ ու՞ր մնացին Ստեփանոս Օրբելյանի հայրենասիրությամբ ներծծված աշխատանքների բնութագրումները, նրա Ողբը Հայաստանում պետական իշխանությունը վերականգնելու, հայրապետական աթոռը մայր հայրենիքում վերահաստատելու և հզորանալու մասին: Չէ՞ որ դրանք գրվել են հենց «մոնղոլական կրունկի տակ» եղած տարիներին: Բայց, այնուամենայնիվ, Աշ. Հովհաննիսյանը չէր կարող անտեսել Սյունյաց պատմիչի դերը գոնե դպրության բնագավառում, գրելով. «Ստեփանոս Օրբելյանի շնորհիվ նախադրյալներ ստեղծվեցին Տաթևի դպրոցի հետագա բեղմնավոր գործունեության համար, որի նշանակությունը դուրս էր գալու Սյունյաց գավառի լիմա՝ նահանգի-Լ.Ս.) նեղ սահմաններից...»[13, էջ 322]:

Ամփոփենք: Անկախ մեր պատմիչների սոցիալական ծագումից, մենք երախտապարտ ենք նրանց՝ սերունդներին ավանդած հարուստ գրական ժառանգության համար: Նրանք իրենց աշխատանքները գրել են ոչ միայն մագաղաթի թերթերին, այլև վիմագրել են հայրենի լեռների ու սուրբ տաճարների սրբատաշ պատերի վրա: Առանց հայկական վիմագրերի մեր սերունդները թերի պատկերացում կունենային Սիջնադարյան Հայաստանի ներքին կյանքի, ներավատական հարաբերությունների, քրիստոնեական տաճարների կառուցման, աշխարհը շենացնող միջոցառումների, ինչու չէ՞՝ նաև ժողովրդից գանձվող

հարկերի ու տուրքերի, կամ նրանց վերացման ու կրճատման մասին: Հայկական վիճազորը « անխաբ հայելիք են հանճարոյ և ոգոյ նախնեաց մերոց » Ղևոնդ Ալիշան: Պահպանենք դրանք և փոխանցենք հետագա սերունդներին:

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Գր. Գրիգորյան, Հայկական վիճազրություն, Երևան, 2000, էջ 67-78:
2. Գր. Մ. Գրիգորյան, Սյունիքի վանական կալվածատիրությունը 9-13-րդ դարերում, Երևան, 1973, էջ 71:
3. Գր. Գրիգորյան, Սյունյաց եպիսկոպոսների շինարարական գործունեությունը [9-14-րդ դարեր], «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1999, համար 2-3, էջ 166-174:
4. Ջաքարիա Սարկլաւազ, Պատմագրութիւն, 3, Կաղարշապատ, 1870, էջ 15:
5. Հովհաննես Դրասխանակերտցի, Հայոց պատմություն, աշխարհաբար թարգմանությունը և ծանոթագրությունները Գ.Բ. Թոսունյանի, Երևան, 1996, էջ 144-145:
6. Նույն տեղում, էջ 315:
7. Ս. Գ. Հովհաննիսյան, Դրվագներ հայ ազատագրական մտքի պատմության, զիռք առաջին, Երևան, 1957, էջ 276: Այսուհետև՝ Աշ. Հովհաննիսյան, Դրվագներ 1, 2:
8. Աշ. Հովհաննիսյան, Դրվագներ, 1, էջ 278:
9. Նույն տեղում:
10. Աշ. Հովհաննիսյան, Դրվագներ, 1, էջ 306:
11. Նույն տեղում, էջ 307
12. Աշ. Հովհաննիսյան, Դրվագներ, 1, էջ 309
13. Աշ. Հովհաննիսյան, Դրվագներ, 1, էջ 322:
14. Նույն տեղում, էջ 223:
15. Նույն տեղում, էջ 324:
16. Կ. Կ. Սելիք-Փաշայան, Անահիտ դիցուհու պաշտամունքը, Ե., 1963, էջ 117, 119, 124:
17. Հ. Սանանդյան, Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության, հ. Գ, Երևան, 1952, էջ 95: Այսուհետև՝ Հ. Սանանդյան, Քննական տեսություն:
18. Հ. Սանանդյան, Քննական տեսություն, էջ 150-151: Հմմտ, Դիվան հայ վիճազության պրակ 1, էջ 62:
19. Գրիգոր Տաթևացի, Քարոզգիրք, Ամարան հատոր, Կ. Պոլիս, 1741, էջ 424:
20. Դիվան հայ վիճազության, պրակ 1, կազմեց Հ. Ա. Օրբելի, Երևան, 1966, էջ 58:
21. Ստեփաննոսի Սիւնեաց եպիսկոպոսի Պատմութիւն տանն Սիսական ի լոյս ընծայեաց Մկրտիչ Էմին, Մոսկվա, 1861, էջ 132: Այսուհետև՝ Ստեփանոս Օրբելյան:
22. Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմություն Հայոց, աշխատասիրությամբ Կ. Սելիք-Օհանջանյանի, Երևան, 1961, էջ 80:
23. А. Г. Периханян, Храмовые объединения Малой Азии и Армении, М., 1959, с. 117.
24. Նույն տեղում, էջ 151:
25. Рашид ад-Дин, Сборник летописей, 3, М., -Л., 1946, с. 258.